

¹² *Євдокимова Т.В.* Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. — К., 2000. — С. 34.

¹³ *Андрущенко В.* Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006. — С. 18.

¹⁴ *Шуба О.В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К.: Криниця, 1999. — С. 65.

¹⁵ *Борошенець Т.* Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. — 2007. — № 1–2. — С. 2 — 5.

¹⁶ *Щетина Е.* Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои — неповторимые — отношения с Богом» // Зеркало недели. — 2007. — № 7. — 24 февраля. — С. 15.

Микола Дорошко

ПРОБЛЕМА СОБОРОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XX СТОЛІТТІ

У статті розглядається складний процес об'єднання українських етнічних земель в єдиній Українській державі від часів сформування Центральної Ради в 1917 р. до здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Mykola Doroshko. The problem of integrity of Ukrainian lands at XX century. The complicated process of integration of Ukrainian ethnic lands at united Ukrainian State since the time of formation of Central Rada in 1917 till the getting of independence by Ukraine in 1991 is investigated in this article.

Дев'яносто років тому, 22 січня 1919 р., лідери посталих на руїнах Російської і Австро-Угорської імперій — УНР і ЗУНР — підписали Акт Злуки, що передбачав їх об'єднання в соборну Українську державу. І хоч реального об'єднання не відбулося, та подія стала визначальним фактором у справі майбутнього єднання переважної частини українських етнічних територій в одній державі.

Попри значний масив праць¹, в яких досліджується проблема збирання етнографічних українських земель в одну державу, тема соборності українських земель викликає підвищений суспільний інтерес, позаяк час від часу в періодичних виданнях з'являється інформація про заяви окремих політиків сусідніх держав (переважно з Росії), що містять територіальні претензії до України. Автор запропонованої статті має намір показати не лише

те, як вирішувалася проблема соборності українських земель України у ХХ ст., а й дати відповідь на питання: чому частина українських теренів, як етнічних, так і колонізованих українцями, залишилися за межами Української держави?

Як відомо, до 1917 р. держави Україна не існувало, а її землі входили до складу двох імперій — Австро-Угорської та Російської, які перебували тоді в стані війни одна з одною. Після Лютневої революції в Росії, що привела до краху російське самодержавство, справу відродження української державності на підросійських землях очолила Українська Центральна Рада, створена 4 (17) березня 1917 р. в Києві. Домагаючись автономного статусу у складі майбутньої федеративної Росії, Українська Центральна Рада повинна була передусім визначити її кордони. «Українці хочуть, — писав у квітні 1917 р. голова Центральної Ради М. Грушевський, — щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи питання об'єднання усіх українських земель), була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не українські, як, скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської, тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній як Хотинський і частини Акерманського Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість»².

Щодо територіальних меж цілої України, їх загальні контури було визначено під час роботи Українського національного конгресу 6–8 (19–21) квітня 1917 р. у доповіді В. Садовського «Територія і людність України»: західний кордон мав проходити по Гродненській і Люблінській губерніях, південно-східний — на Кубані, північний — по р. Прип'ять, південний — по Азовському і Чорному морю (без Криму). Визнаючи право усіх націй на політичне самовизначення, конгрес у своїй резолюції наголосив на тому, що «кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності»³.

На переговорах зі спеціальною комісією Тимчасового уряду Росії у травні 1917 р. делегація Центральної Ради на чолі з В. Вин-

ниченком висловилися за те, щоб автономна України постала на землях Росії, де українське населення становило більшість: у дев'яти губерніях Південно-Західного краю, Лівобережжя і Новоросії (Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській (без Криму), Хотинському і частині Акерманського повітів Бессарабії, східних частинах Холмської губернії і західних частинах Облaсті Війська Донського, Чорноморської, Ставропольської та Курської губерній. З цим не погоджувалися члени російської урядової спецкомісії. Вони, згадував В.Винниченко, «виміряючи територію майбутньої автономії України... торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки..., що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського... націоналізму»⁴.

Зрештою, Тимчасовий уряд, що не бажав дотримуватися етнографічного принципу при визначенні території української автономії, визнав юрисдикцію Генерального секретаріату — уряду Центральної Ради, на терені п'яти губерній — тих самих, що складала територію Війська Запорозького гетьмана Богдана Хмельницького, держави, яка згідно з Переяславсько-Московським договором 1654 р. перейшла «під високу руку» московського царя Олексія Михайловича.

Сприятливі умови для поширення влади Центральної Ради в решті українських губерній з'явилися тільки після жовтневого (1917 р.) більшовицького перевороту у Петрограді. Питання об'єднання українських земель розглядалося на засіданнях Центральної Ради 30 і 31 жовтня. Результатом обговорення, а також роботи створеної спеціальної комісії стала постанова про з'єднання українських земель. Центральна Рада ухвалила: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українська, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»⁵. З листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат оголосив, що його компетенція поширюється на всі губернії, де українське населення становить більшість. Однак якщо Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія

(без Криму) були включені «в територію єдиної України», то про Холмщину, частину Курщини та Воронежчини у відозві не згадувалося.

На законодавчому рівні об'єднання територій усіх дев'яти губерній, в яких українське населення становило більшість, було закріплене III Універсалом Центральної Ради 7 листопада 1917 р. Ним проголошувалось утворення Української Народної Республіки й визначались її межі: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»⁶.

Між тим, проблема Холмщини актуалізувалася вже 11 листопада, коли Мала Рада зібралася на надзвичайне засідання для обговорення питання щодо намірів Центральних держав передати під тиском поляків українські землі Східної Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя і окупованої частини Волині відродженій Польській державі. Було ухвалено рішення обрати комісію для вироблення протесту проти насильницького приєднання до Польщі названих територій.

Першим справжнім випробуванням Центральної Ради на здатність відстоювати національні інтереси та реалізувати принципи соборності українських земель стали Брестські мирні переговори з Центральними державами у грудні 1917 — на початку лютого 1918 р. Об'єктивних можливостей для сприятливого перебігу переговорів у представників УНР було небагато. За повної відсутності українських дипломатів із фаховим досвідом, необхідною освітою делегація (В.Голубович (голова), М.Левитський, М.Любинський, М.Полоз, О.Севрюк) виявилася дуже молодою за віком, хоча певною мірою це компенсувалося тим, що новопризначених дипломатів двічі консультував М.Грушевський. Згідно з інструкціями, отриманими від М.Грушевського, українська делегація домагалася визнання УНР і приєднання до неї Холмщини й Підляшшя, а також Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. На останнє категорично не погоджувалася Австро-Угорщина. Тоді українська делегація почала наполягати на територіальному розмежуванні в Галичині й наданні автономії («коронного краю») українським

землям у складі Австро-Угорщини. Зацікавлена у торговельно-економічній співпраці з Україною та закритті Східного фронту, а також відчуваючи тиск Німеччини, Австро-Угорщина змушена була піти на поступки.

Брестський мирний договір, укладений в ніч на 27 січня (9 лютого) 1918 р., складався з 10 статей. Він визнавав незалежність УНР і визначав її кордони. До УНР відійшли, зокрема, майже вся Холмщина і Підляшшя, а кордон між УНР та Австро-Угорщиною пролягав по лінії Хотин-Гусятин-Збараж-Броди-Сокаль. Делегації УНР і Австро-Угорщини також дійшли згоди і підписали таємний додаток про поділ Галичини та об'єднання українських частин Галичини й Буковини в єдиний коронний край до 20 липня 1918 р. Попри те, що таємна угода не була реалізована, вже після розпаду Австро-Угорської імперії восени 1918 р. Лемківщина, Закарпаття, Буковина і Хотинщина увійшли, хоч і на короткий час, до складу проголошеної 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Щодо північних кордонів України, то за Брестською угодою до УНР увійшли північні повіти Чернігівщини та весь Гомельський повіт. Згідно з українською етнографічною межею було проведено кордон з Росією в районі Курщини, хоча на Воронежчині та території Війська Донського переважна частина заселених українцями земель залишилася поза межами Української держави. Помилкою Центральної Ради була й відмова від Криму. Її намагався виправити уряд гетьмана П.Скоропадського, але збройне повстання Директорії в листопаді 1918 р. звело нанівець ці зусилля.

Незважаючи на це, за умови можливого об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу майже всі етнографічні українські землі опинилися у її складі. Цей намір, як відомо, було реалізовано 22 січня 1919 р. проголошенням Акту Злуки УНР та ЗУНР, котрий попри всю його декларативність має історичне значення у житті українського народу. В цілому, Українська держава в добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. обіймала територію загальною площею 630 тис. кв. км., що є меншою від суцільної української етнографічної території, яка становить 718 300 кв. км, і значно меншою від усієї української національної території, яка сягає 930 500 кв км⁷. Чому так сталося?

Справа в тому, що проголошений державами-переможцями у Першій світовій війні принцип етнічного підходу до встановлення нових кордонів, як правило, не дотримувався. Так, на території

Польщі опинилося близько двох мільйонів, а на території Чехословаччини ще більша кількість німців. Понад два мільйони угорців увійшли до складу ворожої їм з давніх часів румунської держави, а також до Югославії. Між трьома сусідніми державами була поділена Македонія. Але в найгіршому становищі опинився український народ. Нав'язану Паризькій конференції британським і французьким прем'єрами Д.Ллойд-Джорджем і Ж.Клемансо Версальську систему договорів певною мірою посилювали домагання правителів Польщі, Румунії і навіть поміркованої Чехо-Словаччини на українські землі. Усе це, зрештою, призвело до розчленування українських земель між СРСР, Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Белз, Берестейщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина були включені до відродженої польської держави, українське населення Буковини, Бессарабії і Мараморощини опинилося під румунською владою, а Закарпаття, згідно з рішенням Ліги Націй, було передане Чехо-Словаччині.

Не в кращому становищі опинилося й населення Наддніпрянської України, що проживало відтепер у більшовицькій квазидержаві — УСРР. Спочатку більшовики, що сформуваали альтернативну Українській національній державі радянську республіку, погодилися на кордони, визначені Центральною Радою. Надалі зміцнення більшовицької диктатури супроводжувалося зменшенням території УСРР до можливого мінімуму за рахунок відсікання населених переважно українцями місцевостей на Дону, Кубані, Північному Кавказі, Криму, Воронезьких слобід, численних українських сіл і навіть цілих районів суміжних областей Росії (Сталінградської, Саратовської, Курської, Орловської, Брянської), а також ряду районів Білорусі.

Уперше питання територіального розмежування УСРР і РСФРР було розглянуте на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РСФРР 25 лютого 1919 р. За основу у визначенні кордонів російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної належності населення і навіть не його волевиявлення, а міркування виключно «державного порядку». Так, обговорюючи приналежність Грайворонського і Белгородського повітів, представник УСРР посилався на етнічний склад населення та значне економічне і культурне тяжіння його до Харкова. Але уповноважений РНК РСФРР С.Гопнер заявила, що ці райони, як хлібні центри, мають велике значення тільки для Великої Росії, залиша-

ючись не важливими для України. Тому їх слід передати Радянській Росії. Як аргумент Гопнер використала також телеграму голови уряду УСРР Х.Раковського, в якій повідомлялося, що з його боку немає жодних заперечень щодо включення цих територій до Росії.

Згідно з цією ж телеграмою було вирішено й питання про передачу від Чернігівської до Гомельської губернії Суразького, Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів. Такою була плата маріонеткового більшовицького уряду України за збройну підтримку з боку червоної Росії. Кордон УСРР з Доном встановлювався по старій міжгубернській межі, а з Кримом — по Перекопському перешийку. Усі рішення прийняті одностайно і взяті за основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України «Договору про кордони з РСФРР». Українське населення, що опинилося поза межами своєї республіки, засипало російські урядові органи заявами про бажання жити в Україні, такі ж рішення приймалися волосними й повітовими з'їздами рад.

Йдучи назустріч цим прагненням, уряд УСРР у 1924 р. запропонував ЦВК СРСР проект «Про зовнішні кордони УСРР». У першій частині проекту, підготовленому за участю академіків М.Грушевського і Д.Багалія, обґрунтовувалася необхідність зміни державних кордонів у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою. В другій частині, спираючись на дані переписів 1897, 1920 і 1922 рр., український уряд пропонував передати республіці ряд повітів Курської та Воронежської губерній, де проживало 1704 тис. українців.

Для розгляду проекту Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (по два представники від сторін) на чолі з головою ЦВК Білорусі О.Черв'яковим. На першому засіданні 1 липня 1924 р. вона визначила етнографічний принцип як головний у вирішенні питання кордонів з урахуванням економічного тяжіння й зручності адміністративно-територіального поділу спірних територій. Цей компромісний варіант залишав поза межами УСРР 724 тис. українців. Досягти згоди між делегаціями не вдалося, і Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де компромісний проект постанови союзної комісії зазнав подальших змін. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 тис. осіб (Путивльський повіт і кілька волостей Курської та Воронежської губерній), у той час як від України

було відторгнуто територію з населенням 479 тис. осіб (у т. ч. Таганрозький і Шахтинський округи).

Після проведення Всесоюзного перепису населення 1926 р. ЦК КП(б)У наважився звернутися до Москви з проханням повернути Таганрозький і Шахтинський округи УСРР, а також передати їй південні райони Курської і Воронежської губерній, де компактно проживало українське населення. Кількість українців у районах Російської Федерації, що безпосередньо сусідили з Україною, становила, як засвідчував перепис, понад 2 млн осіб. Проте ЦК ВКП(б) не відреагував на пропозицію своєї української філії.

Пізніше нарком освіти УСРР М.Скрипник за сприяння місцевої влади розпочав українізацію 37 районів Північно-Кавказького краю, у тому числі 19 районів Кубанського округу. Успіхи в українізації дозволили знову поставити питання про переведення під юрисдикцію України Кубанського, Шахтинського і Таганрозького округів. У відповідь на це 14 грудня 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області», що передбачала не лише вилучення всіх запасів продовольства у селян і козаків, накопичених до нового врожаю, а й стала сигналом до згортання українізації в УСРР і на Кубані (українізація майже половини районів Північно-Кавказького краю характеризувалася в постанові як «петлюрівська»). Застосований владою терор голодом спричинив не лише смерть сотень тисяч жителів Кубані, але й призвів до загибелі української Кубані. Нащадки запорозьких козаків, які вижили в атмосфері державного терору, зберегли козацькі традиції, але під пресом тоталітарної держави денаціоналізувалися.

Знову проблема соборності українських земель актуалізувалася напередодні Другої світової війни. Перетворення українського питання на важливий чинник міжнародної політики у 1930-ті рр. пов'язано передусім з приходом до влади в Німеччині нацистів, головні ідеологи яких, включно з А.Гітлером, намагаючись за будь-яку ціну ревізувати поверсальську систему, пропагували ідею німецького походу на схід з метою відриву України від СРСР і перетворення її на плацдарм боротьби з комунізмом. Німецьку позицію вітала й частина української політичної еміграції. Зрештою, популяризації орієнтації частини української громадськості на Берлін сприяла сама епоха. З цього приводу відомий вчений І.Лисяк-Рудницький зауважив, що «українці не могли бути прихильниками міжнародного «статус-кво» й вони симпатизували ревізіоністсь-

ким силам версальської Європи, насамперед Німеччині, спершу ще демократичній, а після 1933 р. гітлерівській. Хоч гаслом українського націоналізму була «орієнтація на власні сили», однак у своїй зовнішньополітичній концепції він покладався на союз з Німеччиною»⁸.

Значимість українського питання в міжнародній політиці 1930-х рр. підтверджують й щоденникові записи В. Винниченка. Зокрема, 1 листопада 1938 р. він писав: «Укр. питання почина виходити на поверхню політичного життя Європи. Але цей вихід, боюсь, не віщує нам нічого доброго. Виникають уже балачки і про нашу самостійність, але, боюсь, що ця самостійність буде зроблена Гітлером. А коли так, то вона буде гітлерівська, рабська. У нас уже є сталінська самостійність, розуміється, гітлерівська буде не краща, якщо не гірша»⁹. Його передбачення справдилося у березні 1939 р., коли Німеччина дозволила Угорщині окупувати «незалежну» Карпатську Україну — витвір Третього рейху (як відомо, пронимецька орієнтація Карпатської України зумовлювалася Мюнхенською угодою 1938 р., за якою празький уряд надав їй автономію).

Нового удару по західноукраїнських землях було завдано 23 серпня 1939 р., коли очільники зовнішньополітичних відомств СРСР і Німеччини В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали радянсько-німецький пакт про ненапад. Таємним додатком до цієї угоди передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна разом з іншими територіями мала увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони. Отже, як і у випадку з проголошенням у жовтні 1938 р. автономії Карпатської України у складі наміченої Гітлером до розчленування Чехо-Словаччини, Україна стала розмінною монетою у геополітичних і військових планах Сталіна і Гітлера.

У згаданому таємному протоколі йшлося також про інтереси СРСР у Південно-Східній Європі, зокрема в Бессарабії. Наприкінці червня 1940 р. СРСР, скориставшись невтручанням Німеччини та її тиском на румунський уряд, зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца.

З того часу майже всі українські землі, котрі раніше перебували у складі інших держав, були зібрані до купи в межах СРСР. З одного боку, цей факт мав безумовне позитивне значення: возз'єднання західноукраїнських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню українського народу до єдності, соборності. Але не

можна не враховувати того, з якою метою та якими методами це здійснювалося. Сталін, ведучи політичний торг із Гітлером, насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення «зони безпеки» на західних кордонах. До того ж Сталін прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України.

Щодо окупованого у 1939 р. Угорщиною Закарпаття, керівництво СРСР ще під час Другої світової війни розпочало роботу з включення його до складу УРСР. У листопаді 1944 р. в Мукачевому відбувся I з'їзд Народних комітетів Закарпаття, який одногослоно висловився за вихід Карпатської України зі складу Чехословаччини й возз'єднання з УРСР. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і входження її до УРСР. Так завершився історичний процес збирання українських земель у межах однієї держави.

Відомо, що пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р., який посприяв возз'єднанню Східної Галичини і Північної Буковини з УРСР, не передбачав приєднання до УРСР українських етнічних територій Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини (так званого «Закерзоння»), у 17 повітах якого проживало майже 800 тис. українців, що опинилися восени 1939 р. в німецькій окупаційній зоні — Генеральній губернії. Користаючись переможним наступом Червоної армії на німецькі позиції, секретар ЦК КП(б)У і голова РНК УРСР М.Хрущов влітку 1944 р. зробив спробу приєднати до УРСР Надсяння, Підляшшя і Холмщину. Було складено навіть карту Холмської області. Однак Кремль відкинув ці пропозиції, оскільки було вже сформовано інше бачення повоєнного облаштування Європи. Як наслідок, 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і польським прорадянським тимчасовим Комітетом національного визволення укладено угоду, згідно з якою 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини передавалися Польщі. Угодою передбачалась евакуація українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР. У такий спосіб сталінське керівництво, нехтуючи правами людини, намагалось підтримати прокомуністичні режими в країнах Східної Європи.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір про державний кордон. Ця угода закріплювала рішення Кримської та Потсдамської конференцій, згідно з якими кордон мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхи-

ленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км. Остаточне польсько-українське розмежування завершилося 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею.

Щодо українсько-румунського кордону, то він був визначений радянсько-румунським договором від 10 лютого 1947 р., згідно з яким Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину й Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені у червні 1940 р. Нарешті, 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про передачу Кримської області РРФСР до складу Української РСР». Так завершилося формування сучасних територіальних меж України.

Парадоксально, але те, чого не змогла закріпити самостійна УНР після Акту Злуки, в нових умовах практично здійснив тоталітарний сталінський режим. Сформовані у такий спосіб кордони Української РСР стали важливою передумовою відродження незалежної України 24 серпня 1991 р.

¹ Див., наприклад: Гошуляк І. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 26–41; Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. — 1996. — № 2–3. — С. 104–118; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999; та ін.

² *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації. — К., 1991. — С. 126.

³ Робітнича газета. — 1917. — 20 квітня.

⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 167–168.

⁵ Українська Центральна Рада. — Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 379.

⁶ Національні відносини в Україні в ХХ ст. — Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 55.

⁷ Географія українських і сумежних земель. — [Факс. перевид.] — К., 2005. — Т. 1. — С. 19.

⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 252.

⁹ *Винниченко В.* Щоденники // Київська старовина. — 2001. — № 1. — С. 111.